

Waarom we vrij zijn als we denken

*Waarom we vrij zijn
als we denken*

Filosofie van de geest voor de eenentwintigste eeuw

MARKUS GABRIEL

VERTALING HUUB STEGEMAN

Boom

Oorspronkelijk verschenen als *Ich ist nicht Gehirn*. Berlijn (Ullstein Buchverlage), 2015

© Markus Gabriel, Bonn, 2015

Copyright Nederlandse vertaling: © Boom uitgevers Amsterdam, 2016

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Ontwerp omslag: Bas Smidt

Afbeelding omslag: Getty Images

Ontwerp binnenwerk: image realize

Foto auteur: © Markus Hintzen/Laif/Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 8953 872 7

NUR 730

www.boomuitgeversamsterdam.nl

www.boomfilosofie.nl

INHOUD

Inleiding	11
I Waar gaat het om in de filosofie van de geest?	43
II Bewustzijn	61
III Zelfbewustzijn	135
IV Wie of wat is dat eigenlijk: het ik?	171
v Vrijheid	223
Bibliografie	279
Zakenregister	289
Noten	293

Voor Marisa Lux
Word wie je bent!

[...] géén tijd is zo flink geweest in het scheppen van verstandsmynthen als de onze, die zelf mythen scheidt, terwijl ze aan alle mythologie een eind wil maken.

Søren Kierkegaard, *Het begrip angst*

INLEIDING

We zijn wakker en dus bij bewustzijn, we denken na, hebben gevoelens, angsten, verwachtingen. We praten met elkaar, stichten staten, stemmen op partijen, houden een economie gaande, maken kunstwerken, worden verliefd, vergissen ons en zijn in staat te weten wat het geval is. Kortom: wij mensen zijn levende wezens met een geest. Dankzij de neurowetenschappen weten we voor een deel welke gebieden van onze hersenen actief zijn wanneer we bijvoorbeeld beelden te zien krijgen, of wanneer ons wordt gevraagd aan bepaalde dingen te denken. We weten bovendien een aantal zaken over de neurochemie van emotionele toestanden en stoornissen. Maar is het zo dat de neurochemie van onze hersenen uiteindelijk als enige verantwoordelijk is voor de besturing van ons geestelijke, bewuste leven en ons gedrag? Is ons bewuste ik als het ware niet meer dan de gebruikersinterface van onze hersenen, die in werkelijkheid niets aan ons gedrag bijdraagt, maar dit enkel als een toeschouwer bijwoont? Is ons leven dus niet meer dan een schouwtoneel waarop een stuk wordt gespeeld waarin wij niet werkelijk, dat wil zeggen vrij en bewust, zouden kunnen ingrijpen?

De ogenschijnlijk zo vanzelfsprekende situatie dat wij levende wezens met een geest zijn, dat we een bewust leven leiden, roept talloze vragen op. De filosofie houdt zich al duizenden jaren met deze vragen bezig. De tak van de filosofie die zich bezighoudt met ons mensen als levende wezens met een geest, heet tegenwoordig 'filosofie van de geest'. Die filosofie vormt het onderwerp van dit boek. Ze is tegenwoordig relevanter dan ooit.

Menigeen beschouwt de aard van ons bewustzijn als een van de laatste grote onopgeloste raadsels. Waarom zou in een willekeurig product van de natuur eigenlijk überhaupt ineens 'het licht aangaan'? En hoe houdt de storm van neuronen onder ons schedeldak nu eigenlijk verband met ons bewustzijn? Derge-

lijke vragen worden in de deeldisciplines van de filosofie van de geest behandeld, te weten de bewustzijns- en de neurofilosofie.

We hebben het hierbij dus over onszelf. Om te beginnen zal ik enkele van de hoofdvragen van de filosofie van de geest presenteren aan de hand van een aantal centrale begrippen, zoals ‘bewustzijn’, ‘zelfbewustzijn’ en ‘ik’. Het zijn begrippen die vaak worden gebruikt, maar meestal zonder enige kennis van hun filosofische achtergrond, en dat leidt tot verwarringen. Daarom zal ik die achtergrond eerst proberen te verhelderen, en wel zo dat ze ook zonder voorkennis te begrijpen zijn. Ze vormen namelijk de basis voor een tweede belangrijke doelstelling van dit boek: de verdediging van onze vrijheid (van onze vrije wil) tegen het gangbare idee dat iemand of iets ons onze vrijheid ontnemt zonder dat wij het weten – of het nu gaat om God, het universum, de natuur, de hersenen of de samenleving. Wij zijn door en door vrij, juist omdat we levende wezens met een geest zijn. Dat betekent echter niet dat we daarom niet gewoon tot het dierenrijk behoren. Wij zijn noch genenkopieermachines waarin een stel hersenen is geplaatst, noch engelen die in een lichaam zijn verdwaald, maar werkelijk de vrije levende wezens met een geest die we al duizenden jaren denken te zijn en die ook in politiek opzicht voor hun vrijheid opkomen.

DEELTJES MATERIE EN BEWUSTE ORGANISMEN

Een van de uitdagingen van onze tijd is gelegen in de verwetenschappelijking van het mensbeeld. We willen nu eindelijk wel eens objectieve kennis verkrijgen over wie of wat de mens eigenlijk is. Daarbij staat de menselijke geest ons echter in de weg, omdat die zich tot op heden aan het natuurwetenschappelijk onderzoek onttrekt. Om dit probleem op te lossen wordt inmiddels al enkele tientallen jaren geprobeerd de neurowetenschappen voor te stellen als de natuurwetenschappen van de menselijke geest.

Maar verwachten we daarmee niet meer van deze wetenschappen dan ze werkelijk kunnen leveren? Tot voor kort zou toch vrijwel niemand op het idee zijn gekomen dat bijvoorbeeld de neuroloog of de neurobioloog een geschikte specialist voor de menselijke geest is? Mogen we van de neurowetenschappen in het algemeen of van het hersenonderzoek in het bijzonder eigenlijk wel verwachten dat ze ons informatie over ons zelf geven?

In dit boek wil ik op een voor iedereen begrijpelijke manier – en aansluitend op oude inzichten – enkele nieuwe perspectieven bieden voor de filosofie van de geest. De kennis van het zelf is namelijk al heel lang een van de centrale onderwerpen van de filosofie, en de voorgeschiedenis helpt ons beter te begrijpen waar zowel de echte als de schijnproblemen die ons bezighouden vandaan komen.

In hoeverre moeten we ons mensbeeld aan de technologische vooruitgang aanpassen? Om dergelijke centrale vragen ook maar op een enigszins zinvolle manier te kunnen benaderen, is het nodig dat we de begrippen van ons zelfbeeld, zoals bewustzijn, geest, ik, denken en vrijheid, eens wat nauwkeuriger onderzoeken dan we in het dagelijks gebruik doen. Alleen dan zijn we namelijk in staat te herkennen wanneer we ons op glad ijs bevinden, wanneer men ons probeert wijs te maken dat de vrije wil helemaal niet bestaat, dat de menselijke geest (het bewustzijn) niet meer zou zijn dan een soort oppervlaktetspanning van de hersenen of, zoals Francis Crick en Christof Koch korte tijd dachten, het gesynchroniseerde afvuren van signalen door neuronen binnen het bereik van 40 hertz – een theorie waar ze inmiddels zelf ook weer op zijn teruggekomen.¹

In tegenstelling tot wat gebruikelijk is in de hedendaagse bewustzijnsfilosofie (*Philosophy of Mind*) – soms ten onrechte vertaald als filosofie van de geest – kies ik in dit boek voor

een antinaturalistische benadering. Het **naturalisme*** gaat uit van het idee dat alles wat bestaat, uiteindelijk op natuurwetenschappelijke wijze kan worden onderzocht. Daarbij wordt er in de regel minstens toch ook uitgegaan van de juistheid van het **materialisme**, de these dat er alleen materiële voorwerpen, dingen, bestaan die tot de onverbiddelijk materieel-energetische werkelijkheid behoren. Maar hoe zit het dan met dat bewustzijn, dat zich tot op heden nog niet met de natuurwetenschap laat verklaren – en waarvan het überhaupt nog maar de vraag is of het zich ooit laat verklaren? En wat betekent dat voor die aspecten van de menselijke geest die worden onderzocht door de geestes- en sociale wetenschappen? Betekent dat dan dat bijvoorbeeld de Bondsrepubliek Duitsland, de romanwereld van Houellebecq, de rouw om overledenen, gedachten en gevoelens in het algemeen en het getal π in werkelijkheid materiële voorwerpen zijn? Bestaan ze misschien niet, of niet werkelijk? Naturalisten proberen dat nu precies te bewijzen door zelf te opereren dat er dan immateriële werkelijkheden zouden moeten bestaan, die echter misleidend zouden zijn. Daar zal ik later nog op terugkomen.

Zoals ik al stelde, kies ik in dit boek voor het perspectief van het **antinaturalisme**. Dat betekent dat ik veronderstel dat niet alles wat in de werkelijkheid bestaat, op natuurwetenschappelijke wijze kan worden onderzocht. Ik ga er evenmin van uit dat het altijd materieel is. Ik stel dus dat er immateriële werkelijkheden bestaan en ga er eigenlijk van uit dat dit een inzicht is dat iedereen met zijn gezonde mensenverstand zou moeten hebben. Als ik iemand als vriend beschouw en de daarbij passende gevoelens heb ten aanzien van die persoon en mijn gedrag daaraan aanpas, ga ik er daarmee niet van uit dat de vriend-

* Vetgedrukte begrippen spelen een centrale rol en ik zal ze daarom waar mogelijk aan de hand van een definitie of een verklaring verder verhelderen. Die begrippen zijn vervolgens ook terug te vinden in het zakenregister.

schap tussen hem en mij een materieel ding is. Ik beschouw mezelf ook niet als een materieel ding, hoewel ik uiteraard niet diegene zou zijn die ik ben als ik geen geschikt lichaam had gehad. Dat lichaam had ik vervolgens ook niet gehad als de natuurwetten van dit universum anders waren geweest of de biologische evolutie een ander verloop had gekend.

De vraag of uiteindelijk het naturalisme of het antinaturalisme gelijk zal krijgen, is niet alleen van belang voor de academische discipline van de filosofie of voor de verhouding tussen de natuur- en de geesteswetenschappen. Die vraag raakt ons allemaal, zeker in een tijd waarin menigeen meent een terugkeer te zien van de religie, die bij uitstek als het bastion van het immateriële wordt beschouwd. Als de immateriële werkelijkheden al te gemakkelijk worden genegeerd (zoals het naturalisme van onze tijd dat doet), zijn we uiteindelijk niet langer in staat de religie te begrijpen, aangezien we die van het begin af aan beschouwen als een soort bijgeloof of een spookverhaal. Er lijkt toch wat te mankeren aan het idee dat we alle intermenselijke processen op den duur aan de hand van natuurwetenschappelijke, technologische en economische ontwikkelingen zullen kunnen begrijpen en beheersen.

In de afgelopen eeuwen zijn er al regelmatig denkers** uit verschillende tradities geweest die afscheid wilden nemen van verlichting en rationalisme, of die in elk geval kritisch op de beperkingen ervan hebben gewezen. Zo dachten bijvoorbeeld Theodor W. Adorno (1903-1969) en Max Horkheimer (1895-1973) in hun boek *Dialectiek van de Verlichting* dat de moderniteit uiteindelijk een ongeluk was dat wel op totalitarisme moest uitdraaien. Zo zie ik dat zelf helemaal niet. Ik denk echter wel dat de moderniteit tekort blijft schieten zolang ze kiest voor het materialistische uitgangspunt dat er in principe

** In dit boek zal ik overigens verder wanneer ik over filosofen spreek, als vanzelf veronderstellen dat dit zowel mannen als vrouwen kunnen zijn, ook al schrijf ik gemakshalve ‘filosoof’ en nooit ‘filosofe’.

alleen deeltjes materie bestaan die in een reusachtig vat, de wereld, aan de hand van natuurwetten worden verdeeld tot er na miljarden jaren organismen ontstaan waarvan sommige een bewustzijn hebben – wat vervolgens een raadsel is. Zo zullen we de menselijke geest nooit leren begrijpen, en het was nu juist dat inzicht dat de oude Grieken er al toe bracht om de filosofie uit te vinden.

Om nu weer het standpunt van een antinaturalistische filosofie van de geest in te kunnen nemen, moeten we het idee loslaten dat we tussen een natuurwetenschappelijk en een religieus wereldbeeld zouden moeten kiezen, aangezien beide in principe tekortschieten. Tegenwoordig bestaat er een groep van historisch en theologisch slecht geïnformeerde religiecritici die zich verzamelen onder de noemer ‘New Atheism’ en waartoe prominente denkers als Sam Harris (*1967), Richard Dawkins (*1941), Michel Onfray (*1959) en Daniel Dennett (*1942) behoren. Zij denken dat er moet worden gekozen tussen de religie – wat hen betreft bijgeloof – en de wetenschap – de ijsskoude, onopgesmukte waarheid. In *Waarom de wereld niet bestaat* heb ik me al uitgebreid beziggehouden met het idee dat onze moderne democratische samenlevingen een fundamenteel conflict zouden moeten uitvechten tussen verschillende wereldbeelden. Ik heb in dat boek beweerd dat er sowieso geen coherente wereldbeelden bestaan en dat religie net zo min identiek is aan bijgeloof, als wetenschap aan verlichting.²

In dit boek wil ik een antinaturalistisch perspectief ontwikkelen op onszelf als bewuste levende wezens met een geest, en ik wil me daarbij aansluiten bij de grote tradities van de zelfkennis zoals die in de geschiedenis van het denken – en niet alleen in het Avondland – zijn ontwikkeld. Deze tradities zullen niet zomaar verdwijnen omdat een kleine technologische en economische elite profiteert van de vooruitgang van de moderne tijd en denkt het zogenaamde en werkelijke religieuze bijgeloof en daarmee de geest uit de geesteswetenschappen te moeten uitdrijven. De waarheid is niet tot de natuurwetenschappen beperkt, ze is ook

te vinden in de sociale en de geesteswetenschappen, in de kunst, in religie en onder doodnormale dagelijkse omstandigheden, bijvoorbeeld wanneer we vaststellen dat de airconditioning in de ICE-trein in de zomer veel te vaak uitvalt.

HET DECENNIUM VAN DE HERSEKEN

De recente geschiedenis van het idee dat de neurowetenschappen toonaangevend zouden moeten zijn bij ons zelfonderzoek, is opmerkelijk en veelzeggend. In 1989 besloot het Congres in de Verenigde Staten de jaren negentig uit te roepen tot het decennium van het hersenonderzoek. Op 17 juli 1990 verklaarde de toenmalige president van de Verenigde Staten, George H.W. Bush (Bush senior dus), dat het decennium van de hersenen was begonnen.³ Officieel was het doel de medische samenhangen op het gebied van de neurochemie en de methoden van het hersenonderzoek beter te leren begrijpen, teneinde zo bijvoorbeeld medicijnen tegen Alzheimer of Parkinson te kunnen ontwikkelen. Bush' toespraak eindigde feestelijk en hoogdravend – zoals bij dit soort toespraken meestal het geval is – met de woorden:

Daarom roep ik, George Bush, president van de Verenigde Staten van Amerika, hier en nu het decennium dat op 1 januari 1990 begint, uit tot het decennium van de hersenen. Ik roep alle overheidsdienaren en de bevolking van de Verenigde Staten op om zich de komende tien jaar met passende programma's, feestelijkheden en activiteiten bezig te houden.⁴

Tien jaar later werd in Duitsland onder het beschermheerschap van de toenmalige minister-president van de deelstaat Noordrijn-Westfalen, Wolfgang Clement, een vergelijkbaar initiatief gestart onder de titel 'Decennium van de hersenen', dat aan de universiteit van Bonn tijdens een conferentie werd ingeleid